

33. Рогар Ю. Педагогічна освіта в роки перших українських урядів (1917-1919 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 22-32.
34. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – К., 1993.
35. Сірополок С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
36. Собчинська М.М. Розвиток початкової освіти на Поділлі (1917-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 1998. – С. 119-126.
37. Сохацька Є. На варті українства: Статті з літературознавчого та культурологічного доробку / До 30-річчя науково-педагогічної діяльності. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – 380 с.
38. Ступарик Б.Н. Національна школа: витоки, становлення. – К., 1998. – С. 185.
39. Телячий Ю.В. Діяльність комісії по проведенню шкільної реформи в період Директорії (1918-1920 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4(6). – С. 288-294.
40. Филипчак І. Учителські курси українознавства на В. Україні в році 1918 // Учитель: Пед.-наук. зб. – Львів, 1925. – Т. 1.

Some aspects of the Ukrainian language introduction into educational process at Podilya region during revolutionary events of 1917-1918 are considered in the article. The material is based on periodicals, archives documents and published data.

Key words: teachers, province authorities, Podilya, courses of Ukrainian studies, the Ukrainian language, schools.

Отримано: 15.04.2008

УДК 908(477.43)«19»

В. О. Савчук

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ 20-х РОКІВ ХХ ст.

У статті розкривається діяльність інтелігенції м. Кам'янець-Подільського, її ініціативи у розробці національно-культурних програм регіону.

Ключові слова: державна програма, історико-краєзнавчий рух, репресії, наукові установи, зарубіжні дослідники, національно-культурний розвиток, реабілітація.

У консолідації економічних, соціальних, політичних, культурно-освітніх чинників в умовах розбудови незалежної Української держави виключно велика роль належить інтелігенції. Вона відіграє інтегруючу роль в суспільстві, продукує оригінальні ідеї у подоланні соціально-економічних труднощів, пропонує суспільству соціальні, економічні, культурні орієнтири і пріоритети. З огляду на це роль інтелігенції ще більш посилюватиметься в майбутньому. Особлива роль належить регіональній еліті, роль якої, як засвідчує нинішня практика виростає. Саме вона ініціює, організовує реалізацію комплексу проблем розвитку регіонів.

Зазначимо, що місце і роль інтелігенції як важливої складової політичних еліт, особливо регіональних є предметом наукових вивчень. У цьому контексті українська історіографія має низку оригінальних праць, які виокремлені в науковий напрямок «інтелігентознавство». Основу цих праць складають дослідження В. Даниленка, Г. Касянова [1], В. Куманьова [2], О. Рубльова [3], В. Плюща [4], В. Петрова [5] та ін. Фундаментальними у цьому контексті є три томи «Нарисів історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», з яких найбільше нашої проблеми торкаються 2-й і 3-й томи [6]. В цих працях окреслені загальні тенденції, механізми здійснення політики щодо інтелігенції в Україні у 20-х-30-х рр. Однак, ця політика мала свої регіональні особливості. Тому закономірно, що дослідженню позицій інтелігенції, зокрема Поділля, присвятили свої праці відомі дослідники історії цього регіону. Зокрема, О.М. Завальнюк [7], Е.М. Мельник, А.Г. Філінюк [8], В.А. Нестеренко [9], О.О. Лойко [10], А.І. Безуглий, В.П. Слотюк [11], О.А. Повістак [12] та ін.

Попри наявність такої кількості праць, є необхідність дослідити внесок інтелігенції Поділля в культурно-освітнє становлення регіону через історико-краєзнавчий рух, бо в 20-х-першій половині 30-х рр. діяльність багатьох дослідників Поділля була відома не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Про ці досягнення публікувалися матеріали як у вітчизняних, так і зарубіжних виданнях. Тому автор зосереджує увагу саме на цих сторінках діяльності інтелігенції м. Кам'янець-Подільського, яка оприлюднила низку праць, що мали великий суспільний резонанс, одночасно з цим свідчили про великий культурно-освітній потенціал цього регіону Поділля.

Варто підкреслити, що у м. Кам'янець-Подільському на початок 20-х рр. зосередився великий загін наукової, освітньої, медичної, культурницької інтелігенції, яка працювала в місцевих Інституті народної освіти, Сільсько-господарському інституті, низці технікумів, Художньо-промисловій школі тощо. Багато представників її у період національно-визвольних змагань брали активну участь у національно-культурному житті регіону, спираючись на раніше накопичений досвід, відігравали ініціативну роль в суспільному житті того часу, насамперед в історико-регіональних дослідженнях та краєзнавчому русі.

Аргументуємо це через хроніку основних подій краєзнавчого життя цього періоду. У вересні 1920 року в м. Кам'янець-Подільському розпочинає діяти «Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи» (Камподкост) [13]. Очолив його відомий науковець, професор Пилип Клипенко. Ввійшли до комітету Юхим Сіцінський, Павло Клепацький, Євген Шашевський, Степан Дложевський, Яків Регула, Володимир Гагенмейстер, Володимир Свідзінський [14]. Одним із перших кроків цього комітету стало звернення до повітових «Просвіт» про створення низки музеїв. Тому «Просвіти» мали включитися у збір предметів старовини [15]. Одночасно з цим комітет включився у збереження архівних документів, організував розкопки кам'янецького замку, городища біля села Привороття-Маківського, кургану на міських полях.

У червні 1921 року комітет влаштував у Кам'янець-Подільському ІНО археологічну виставку. Було зібрано пам'ятки старовини з міських музеїв і

(історико-археологічного, кабінету мистецтвознавства ІНО, музею) художньо-промислової школи, від приватних осіб). Одночасно з цим, науковці інституту та інші фахівці прочитали лекції, які пропагували історико-краєзнавчу справу. Зокрема, Пилип Клименко розкрив тему «Історія музеїв, упорядкування і значення їх», Євген Шашевський – «Архів і значіння його. Архівна справа на Україні», Павло Клепатський – «З історії книги Ассирії та Єгипту», Юхим Сіцинський – «Монументальні пам'ятки старовини на Кам'яничині», «Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'яничині», «Подільські друкарні в XVI-XIX ст.», Євген Сердюк – «Значіння місцевих архітектурних форм в історії українського стилю», Володимир Гагенмейстер – «Народне мистецтво на Поділлі», «Графіка книги», Микола Ясинський – «Вимоги і завдання сучасної бібліографії», Яків Регула – «Пам'ятки природи взагалі і на Поділлі зокрема» [16].

Комітет організує наукові екскурсії, в яких беруть участь поціновувачі історії рідного краю, а також учні місцевих шкіл [17]. Він очолює роботу зі збереження пам'яток історії в місті. Зокрема, у вересні 1921 року звертається з протестом до міськвиконкому у зв'язку з тим, що фортецю зайняв взвод міліції. В лютому 1922 року протестує проти підризу Турецького мосту через загрозу повені [18]. У травні цього ж року комітет боровся за збереження нумізматичної колекції, яку рекувізували комісією по вилученню церковних цінностей [20].

На жаль, 1922 року Комітет охорони пам'яток перестав існувати. У цьому ж році з'явилася інша науково-краєзнавча інституція – науково-дослідна кафедра народного господарства та економіки Поділля, яка згодом була перейменована на «Кафедру народного господарства та культури Поділля» у складі 16 членів [21]. Спершу її очолив Євген Шашевський, а згодом – професор Пилип Клименко. Завданнями її роботи було: а) вивчення з архівних матеріалів становища селян на Поділлі в XVIII-XIX ст., зокрема в часи кріпацтва; б) обстеження близьких до Кам'янця сіл – Цибулівки і Панівця – щодо соціально-економічного, географічного, лінгвістичного, мистецького розвитку; в) вивчення ремісничого та фабричного життя; г) досліді над колонізацією Поділля чужоземними елементами; д) обстеження монументальних пам'яток старовини в Кам'янці-Подільському.

Вже з перших днів кафедра розгорнула активну роботу. На її засіданні однією із перших заслухано доповідь Євгена Шашевського про інвентарні та уставні грамоти селянам, селянські свята в маєтку подільського можновладця Мархоцького наприкінці XVIII і на початку XIX ст. Володимир Свідзінський доповідав про аграрні рухи на Поділлі і зловживання над селянами Березнянського староства в першій половині XIX ст.; Якимович – про Кармелюка в судових справах, Панаса Населовського – про наймитів і платню їм у XVIII-XIX ст.

На основі наукових екскурсій в села Цибулівку та Панівці були зроблені доповіді Володимира Гериневича – «Географічне становище с. Цибулівка»; Івана Любарського – «Дослідження мови»; Панаса Населовського – «Кустарна промисловість», Василя Зборовця – «Особливості мови с. Цибулівка»; Юхима Філя – «Народна поезія с. Цибулівка»; Федора Шумлянського – «Матеріали до говірок сіл Цибулівка, Панівці і сусідніх сіл».

На наступних засіданнях кафедри обговорювали доповіді І. Любарського – «Грецькі колонії на Поділлі»; Пилипа Клименка – «Ліквідація подільських цехів (приватновласницьких) в XIX ст.»; Карачківського – «Організація кам'янецьких цехів кінця XVIII – початку XIX ст.»; Ростислава Заклинського – «Дунаєвецькі профспілки текстильників за часів давньої економічної політики».

Водночас велася обстеження монументальних пам'яток міста. На їх основі Юхим Сіцинський доповідав про руйнування Руської брами, Кам'янецької Ратуші. Вивчалася творчість письменників, життя яких було пов'язане з Поділлям [22].

Кафедра встановлює плідні контакти з Всеукраїнським Археологічним комітетом. За його дорученням вона організовує і здійснює контроль за археологічними розкопками, охороною пам'яток культури і природи [23]. Її представники беруть участь у роботі Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил України, Ленінградському з'їзді гідрогеологів.

6 червня 1925 року Президією Всеукраїнської академії наук (ВУАН) було затверджено статут Кам'янець-Подільського наукового товариства, яке нараховувало близько 70 чол. Президію очолив О.М. Полонський, заступником став Є.Й. Сіцинський, ученим секретарем – В.С. Зборовець. Поява товариства відкрила можливості для наукової праці всіх бажаючих, про що засвідчила початкова кількість членів. Характерним було й те, що в його роботі, поряд з місцевими поціновувачами, брали участь і фахівці інших міст.

На засіданнях товариства вже влітку 1925 року виголошувалися доповіді В.П. Храневича – «Фауна Поділля»; П.О. Богацького – «Флора Поділля у порівнянні з кримською»; Є.Й. Сіцинського – «Завдання наукового товариства, з краєзнавства»; В.Е. Свідзінського – «Події в Подільських селах 1917-го – 1918 рр.»; О.Б. Курило (м. Київ) – «Методика запису говірок»; К.О. Копержинського (м. Ленінград) – «Старослов'янські обряди при обжинках»; В.Я. Герасименка (м. Одеса) – «Кармелюк у народній словесності».

Плідну роботу демонстрували Кам'янець-Подільські історико-археологічний і природничий музеї. Вони здобули визнання громадськості та стали невід'ємною частиною історико-краєзнавчого життя зокрема, і культурного взагалі. Тільки в 1925 році, завдяки ініціативі громадських прихильників, колекції історико-краєзнавчого музею збагатилися порцеляною українських фабрик Межигір'я, Баранівки, Корця. З'явилися унікальні речі з гутного скла, кілька стародруків місцевої Миньковоцької друкарні кінця XVIII – початку XIX ст. Особливою популярністю користувалася експозиція «Селянське мистецтво».

Довершує палітру краєзнавчих структур міста поява восени 1925 року окружного краєзнавчого товариства. 1 жовтня 1925 року відбулися організаційні збори, на яких були присутні 16 чоловік, представники різних навчальних закладів. Зокрема, завідувач художньо-промислової школи В.М. Гагенмейстер, завідувач хімії І.П. Романкевич, член-окружного бюро пролетстуду П.Т. Гончаренко, секретар комосередку ІНО П.А. Пронін, працівник комунального господарства С.С. Яцьків, співробітник археологічного музею Є.Й. Сіцинський, керівник науково-дослідної кафедри ІНО І.А. Любарський, викладачі ІНО О.М. Кожухів, М.А. Коссака та ін. Головував на організаційних зборах ректор ІНО В.О. Гериневич [24].

Збори розглянули питання створення Кам'янець-Подільського краєзнавчого товариства, затвердили його Статут, ухвалили рішення провести краєзнавчу конференцію 18 жовтня. Була затверджена комісія з її організації, до якої увійшли викладачі ІНО Ростислав Заклинський, Іван Любарський та Пилип Гончаренко.

Цим самим у Кам'янці-Подільському завершився процес організаційного становлення культурницького руху у формі історико-краєзнавчих досліджень, який проходив при Інституті народної освіти, науковому товаристві при ВУАН, науково-дослідній кафедрі при ІНО, історико-археологічному та природничому музеях. У цих структурах на громадських засадах, за підрахунками автора, працювало близько 300 осіб. Це були знані професори, авторитетні в наукових колах, аматори з числа інтелігенції міста, студентська та учнівська молодь. У 1924 році Київська комісія краєзнавства при ВУАН публікує бюлетень №2, у якому на Всеукраїнському рівні відзначаються такі краєзнавчі установи м. Кам'янця-Подільського, як товариство природодослідників, науково-дослідна кафедра, історико-археологічний і природничий музеї [25].

Зазначимо, що історико-краєзнавчий рух міста, завдяки старанням краєзнавців Кам'янця-Подільського, здобув широке визнання як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. В Україні у 20-30-х рр., в СРСР, зарубіжних колах були відомі імена таких Кам'янець-Подільських дослідників, як: професора сільськогосподарського інституту Василя Храневича, професорів ІНО Олександра Красівського, Нестора Гаморака, Олександра Полонського, Петра Клименка, Івана Любарського та дослідника Поділля з багаторічним стажем Юхима Січинського.

Про високий авторитет кам'янець-подільського краєзнавства свідчить те, що В.О. Геринович від Кам'яниччини був обраний членом українського комітету краєзнавства, у червні 1927 року представляв ВУАН на Всеслов'янському конгресі географів та етнографів, який проходив у м. Варшаві. Ботанік Василь Храневич на запрошення зарубіжних колег проходив стажування у Німеччині. Загалом науковці-краєзнавці міста підтримували зв'язки близько зі 100 організаціями та науковими установами, більше 20 з яких – зарубіжні. Практично, з усіх великих центрів України науковці побували у Кам'янці-Подільському та навколишніх районах. Це археолог Рудинський, антрополог Носов, етнографи Климент Квітка, Олена Курило [26]. Активно підтримували зв'язки з кам'янецькими ученими-краєзнавцями академіки Микола Новицький, Павло Тутківський [27].

Такий високий авторитет кам'янецьких дослідників базувався на невтомності наукових пошуків, які були надзвичайно результативними. Так, у 1928 році бібліотека Поділлязнавства нараховувала близько 30-ти видань. Серед них: «Клімат Поділля» професора Л. Данілова, «Нариси з історії Поділля», «Минуле фавни Поділля», «Савці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фавни Поділля» професора В. Храневича [28]. Не менш активно вивчалася природа та географія Поділля професором О. Красівським, керівником секції прикладної геології і ґрунтознавства науково-дослідної кафедри, підготовлено низку праць з географії та геології, що отримали визнання у фахівців. У них розкривається геологічна будова Кам'яниччини [29],

зауваження щодо надходження лесу на Кам'яничині [30], цікавим, зокрема, був його нарис геології і корисних копалин Тульчинської округи [31]. Підготував низку праць краєзнавчого спрямування професор В.О. Геринович.

Не менш активно Кам'янець-Подільські краєзнавці працювали у пам'ятко-охоронній сфері. Вони неодноразово виступали на захист безпідставного розкопування археологічних пам'яток. На сторінках газет та журналів, в лекційній діяльності, в екскурсійній роботі розповідали про історико-культурні надбання міста, пам'ятки природи. Це позначилося на тому, що Рада Народних Комісарів України 23 березня 1928 року прийняла рішення про проголошення замку-фортеці в м. Кам'янець-Подільському державним історико-культурним заповідником [32].

Про здобутки науковців та аматорів-краєзнавців свідчать збірники наукових праць, які видрукували Кам'янець-Подільський ІНО, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут, науково-дослідна кафедра та наукове товариство при ВУАН. Усі вони засвідчували високий рівень наукових досліджень різноманітних проблем регіону. Зокрема, другий том Наукових записок Кам'янець-Подільського ІНО був опублікований обсягом двадцять чотирьох друкарських аркуша, що для тих часів було досягненням. У цьому томі містилися матеріали з історії ІНО, психології, біології, економіки, архівної справи, соціальної історії, мовознавства, музичного життя Поділля [33].

Наслідком зусиль багатьох активістів краєзнавства у середині 20-х років стало те, що на цей час як організатори краєзнавчої роботи починають діяти комітети краєзнавства і бюро краєзнавства. Їх активними поборниками були В. Геринович, Ю. Філь, В. Отомановський, Ю. Сіцінський, Л. Данилов, Ол. Кравіцький, Н. Гаморак та ін. Особливо помітний ріст таких структур у районах і містах Поділля спостерігається після проведення у Харкові Всеукраїнської краєзнавчої конференції наприкінці травня 1925 року. У ній від Поділля взяли участь завідувач кабінету вивчення Поділля В. Отомановський, консультант кабінету Ол. Савостьянов, професори В. Геринович, Н. Гаморак.

У процесі розгортання краєзнавчого руху відбувається організаційне вдосконалення його структури. 1926 року, наприклад, у Кам'янці-Подільському створюється округовий комітет краєзнавства, що об'єднав навколо себе близько 200 краєзнавців [34]. Він мав секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. На засіданні правління комітету 14 лютого 1927 року секретар комітету Савченко звітував, що на цей час проведено 12 районних конференцій, детально обстежено 2 села, вивчено бюджет селянських господарств, налагоджено досить широкі зв'язки з науковими установами УСРР, РСФРР, БСРР, ЗСФРР, а за кордоном – Товариством ім. Шевченка у Львові. порушено питання про заснування густої мережі метеорологічних та гідрологічних станцій.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Поділля, зокрема Кам'янець-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 року наголошував: «...слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'яничині. Округовий комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбуддах та клубах. Отже можна сказати, що Кам'яничина

перевела найповніше організаційні форми, спроектовані на першій красназничій нараді, а робота красназничка на Кам'яничині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм» [35].

Така ініціативна творча робота інтелігенції не могла задовільняти тогочасну владу. Вона вдається до політичних репресій, які в Кам'яничі-Подільському, як і у всьому регіоні, велися з перших днів 20-х рр. аж до кінця 30-х років. Цю політику можна поділити на 3 етапи. Перший – 1921 – 1923 рр.; другий – середина 20-х рр.; третій – кінець 20-х (справа СВУ) – 30-ті рр.

Відразу зазначимо, що на хід репресій у м. Кам'яничі-Подільському, як і на Поділлі в цілому, вплинуло декілька обставин. По-перше, це була прикордонна територія, тому влада досить загострено реагувала на різноманітні прояви інакосту та опору її політиці. По-друге, в результаті кульмінацій національно-визвольних змагань тут осіла велика група національно-свідомої інтелігенції, котра не прагнула до еміграції. По-третє, територія регіону була досить багатонаціональною за складом населення. Великими етнічними групами були поляки, євреї, дещо менше німців та чехів. Тому національні операції (Польська організація військова, німецька лінія, сіонізм) проходили з особливою інтенсивністю. І останнє, у місті і регіоні розміщалися два репресивні органи: ДПУ і прикордонний загін, які були наділені правом здійснювати репресії і вели їх з нотками конкурентності динамічно. Практично, всі загальні операції не минули цього регіону, які звели нанівець історико-красназничий рух у м. Кам'яничі-Подільському, негайно позначилися на національно-культурному розвитку регіону.

Список використаних джерел:

1. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991. – 96 с.
2. Куманьов В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М., 1991. – 296 с.
3. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). – К., 2004. – 648 с.
4. Плющ В. СВУ та СУМ: До 50-ліття заснування СВУ-СУМ. – Мюнхен, 1975. – 58 с.
5. Петров В. Діячі української культури (1920-1940-х рр.): жертви більшовицького терору. – К., 1992. – 79 с.
6. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – В 3-х кн. – Кн. II. – К., 1994., Кн. III. – К., 1994.
7. Завальнюк О.М. Кам'яничі-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'яничі-Подільський: ОПОМ, 2003. – 408 с.
8. Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'яничі-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921-1930) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т.1. – 1998. – С. 78-88.
9. Несторенко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т.7. – 2003. – С. 61-69.
10. Лойко О.О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінничини в 1920-1928 рр. // Наукові записки Вінницького державного університету ім. Михайла Коцюбинського. Зб. наук. праць. Вип. 6. – Вінниця, 2003. – С. 90-91.
11. Безуглий А.І., Слотюк П.В. Деякі особливості становлення Вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті ХХ сторіччя // Там само. Вип. 3. – Вінниця, 2001. – С. 66-67.

12. Посвістак О.А. Культурно-освітня, наукова інтелігенція Поділля і влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: Зародження політичного конфлікту // Наукові праці КПДУ. Істор. науки. Том 16. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 264-262; її ж. Культурна інтелігенція Кам'яничини у 20-х рр. ХХ ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць II міжнар. наук.-практ. конфер. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 106-108; її ж. Деякі співвідношення політичної та професійної підготовки культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля 20-х рр. ХХ ст.: у контексті тиску владних структур на суспільство // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Том 9. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 266-275.
13. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Фонд. Р. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1-2.
14. Там само. – Спр.4. – Арк.2.
15. Там само. – Спр.1. – Арк.21.
16. Там само.
17. Там само. – Спр.28. – Арк.4.
18. Там само. – Арк.14.
19. Там само. – Арк.12.
20. Там само. – Фонд Р.302. – Оп.1. – Спр.720. – Арк.54.
21. Сіцинський Є. Наукова робота а Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 174.
22. ДАХМО. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.720. – Арк.41.
23. Там само. – Ф.Р.1057. – Оп.1. – Спр.313. – Арк.10.
24. Бюлетень Комісії краєзнавства. – 1924. – № 2. – С. 6.
25. Державний архів СБУ у Хмельницькій області. – Спр. 59171 фп. Геринович Володимир Олександрович. – Арк. 24 зворот.
26. Тутківський П.А. Краєвиди України / Науково-популярний нарис. – К. – ДВУ, 129. – С. 17-19.
27. Бюлетень НКО. – 1928. – № 32. – с.36.
28. Красівський Олександр. До геології і корисних копалин Кам'янецької округи. До геології Придністровщини. – К.: Секція приклад. геології й ґрунтознав. Н.Д. Ка-ри в Кам.-Под, 1928. – С. 6-16.
29. Його ж. До питання ґрунтознавчих порід і новіших відкладів Поділля. Зап. Кам.-Под. наук. при УАН т-ва, 1928. – Т.І. – С. 85-90.
30. Його ж. Нарис з геології і корисних копалин Тульчинської округи на Поділлі // Тульчинщина (краєзнавчий збірн.). Цикл І. «Природа Тульчинщини». – Тульчин, 1929. – С. 9-34.
31. Вісти. – 1928. – 4 квітня. – с. 3.
32. Нові книжки // Червоний кордон. – 1927. – 3 січня. – С.6.
33. Савчук В.О. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20-30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 46.
34. Краєзнавство. – 1928. – № 6. – С. 91-92.
35. Савчук В.О. Краєзнавчий рук м. Кам'янця-Подільського у 1921-1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 6. – С. 209.

The activity of intelligents of Kamyanets-Podilskyi, their initiative in development of the national and cultural programs of region is reflected in the article.

Key words: government program, historical regions study motion, repressions, scientific establishments, foreign researchers, national and cultural development, rehabilitation.

Отримано: 12.04.2008